

Մ Ե Լ Ի Ք - Ի Ի Ս Ո Ւ Փ

ՊԵՏՄԵԿԱՆ ՊՕԷՄԱ

(1728—1750)

I

Այն ժամանակ մեր որբ ազգըն անտէր
Դեռ չէր վայելում խընամբը Կայսեր.
Հղօր Ռուսոխայի Արծիւըն արթուն
Դեռ չէր տարածել բարձունքից անհուն
Իր ազատարար, իր կարող թևեր
Եւ պատսպարել մեր դաշտ ու լեռներ¹).
Դեռ մեր հալածուած ազգը ցիրուցան
Ի՛նքըն էր զէնքով պաշտպանում իրան,
Երբ յանկարծ մեռաւ քաջ Մելիք-Աբով²),
Թողացրեց աշխարհ հայերի ողբով:

II

Մահուան մահիճում իշխանն անզօր
Կանչեց իրա մօտ իր Թամրազ եղբօր,
Վարչութեան ղեկը յանձնելով նորան,
Պետ նշանակեց իր մելիքութեան.
Կրտսեկեց, որ նա լինի խնամատար,
Պահի, պաշտպանի Գիւլիստան աշխարհ,
Որ հովիւ լինի իր հայրենիքին
Եւ իշխանական որբ ընտանիքին,
Մինչև որ Իւսուփ որդին մեծանայ,
Ժառանգի իր հօր ու մելիք դառնայ:

III

Իսկ իր պատանի միակ ժառանգին
Աբովն համբուրեց օրհասի ժամին,

Եւ տալով նորան սաղափով նախշած,
 Արծաթ օղերով հրացանն, ասաց.
 «Ահա, սա այն է, որով Պաղ-Աբով³⁾
 Պահեց Գիւլիստան աղատ, ապահով.
 Սա այն զէնքն է անդ, մահաբեր,
 Որից սոսկացին մեր թշնամիներ,
 Որը պաշտպանեց մեր եկեղեցին
 Եւ փառք ու պարծանք վաստակեց հային.

IV

«Արիւնհեղութեան լողէին դաժան՝
 Սա ինձ եղել է բնկեր անբաժան.
 Աչքիս լոյսի պէս՝ սիրել եմ, խնամիւ,
 Իմ հողի նման՝ սիրել, պաշտպանել.
 Ա՛ռ, ուսըդ գցիր, սիրելի զաւակ,
 Պահիր, պահպանիր հօրըդ յիշատակ.
 Անարատ է սա, սուրբ, անասական.
 Փորրոգութեամբ մի գուցէ սորան
 Թուրքերի առաջ պղծես, անարդես,
 Քո հօր աւանդը արատաւորես!..

V

«Ջունչդ բերանիդ եթէ այս զէնքը⁴⁾
 Մատնես դարչելի ոսոխի ձեռքը,
 Այնժամ սառ հողի կուրծքը կը ճեղքեմ,
 Հիրմիս խորքերից անէծք կը թափեմ
 Ստո՛ր, անարժան ժառանգիս ղլխին.
 Անէծքս անեղ՝ հասնելով երկին՝
 Հանթեր կը թափի բարձունքից անհուն,
 Բնաջինջ կ'անի իմ անարդ որդուն!..»
 Աբովը, տալով հրաժեշտը վերջին,
 Աչքերը փակեց, աւանդեց հոգին.

VI

Եւ կամարակապ պալատըն յանկարծ
 Հառաչ ու ողբով թնդաց, դղրդաց..

Լալիս էր Իւսուփ, լալիս էր այրին,
 Ազգ ու ազգական ողջ լալիս էին.
 Սուգըն ընդհանուր բարձրանում էր վեր,
 Չարժում, տատանում Հոռեկայ լեռներ.
 Զօրք ու զօրապետ՝ տխուր, վշտաբեկ՝
 Գործքը Աբովի յիշելով մէկ-մէկ,
 «Ողորմի» էին տալիս մեկիքին,
 Հեկեկում անվերջ, լալիս դառնագին.

VII

Եւ ժողովուրդըն ողջ Գիւլիստանի,
 Սգալով մահըն հզօր իշխանի,
 Համբուրեց սառած նորա այն աջը,
 Որով պահում էր, պաշտպանում բաջը
 Մեր եկեղեցին զազիր թուրքերից,
 Մեր սուրբ երկիրը չար փորձանքներից.
 Եւ քառասուն օր՝ զիշեր ու ցերեկ՝
 Ազգը լալիս էր դառը, վշտաբեկ.
 Ամբողջ մի տարի լեռների լանջում
 Ոչ նըւագարան, ոչ երգ էր հնչում:

VIII

Երկինքը յուզուած՝ որպէս հրեղէն ծով՝
 Վաղ առաւօտեան բռնկուեց բոցով.
 Լեռան կատարից բընութեան արքան
 Իր պայծառ ցոլքը թափեց Գիւլիստան.
 Բարձր գմբէթը հոռեկայ վանքի
 Եւ կամարները վեհ ապարանքի
 Արեւի շողքից ոսկեղօծուեցան.
 Ասուն, անասուն քնից արթնացան.
 Դալար անտառի նախշուն հաւքերը
 Սկսան իրանց անուշ երգերը:

IX

Իսկ Մելիք-Թամրազ իր ապարանքում,
 Նստած սիւնազարդ, չքեղ սրբահում,

Իր առաւօտեան ճաշը վայելած՝
 Ղայլան էր ծխում: Ձեռները խաշած,
 Գօտկի մէջ խրած ոսկէ ունեկեր,
 Կանգնած էր հեռու մի հեղ մանկլաւիկ.
 Ղայլանը հէնց որ հանդչում էր, մարում —
 Իշխանի համար կրակ էր բերում.
 Եւ ուր-մուր կապոյտ քուլաներ
 Բարձրանում էին, գնում դէպի վեր:

X

Տխրութեան մոայլ ամպը ճակատին՝
 Նայում էր անթարթ Թամրադ յատակին.
 Խոհերը ծանր, ծանր ու դաժան
 Կեղեքում էին և տանջում նորան:
 Եղբօր մահըն էր նա արդեօք յիշում
 Եւ ինքն իրան մորմորում, ցաւում.
 Թէ հայրենիքի հողսերըն էին
 Պաշարել նորա սիրտն ու հոգին.
 Գուցէ վտանգ էր հային ըսպառնում,
 Կամ մի չար համբաւ նորան ջլատում...

XI

Ո՜յ!.. Այդ Իւսոսին էր, Իւսուիք հօր,
 Որ վրդովում էր, տանջում հօրեղբօր.
 Իւսուին աճում էր, Իւսուի մեծանում —
 Ժամը հասնում էր, ժամը մօտենում,
 Երբ Թամրադ պիտի յանձնի ժառանգին
 Վարչութեան ղեկը, իսկ ինքը նախկին
 Իր փառքից զրկուէ՛, զրկուի՛ անունից
 Եւ հրաժարուի՛ իր իշխանութիւնից...
 Ա՛խ ինչո՛ւ, ինչո՛ւ Թամրադ յաւիտեան
 Զը մընայ մեկիք, չը մընայ իշխան...

XII

Երկնակամարում՝ գիշերուայ կիսին՝
 Ամպերի միջին լողում էր լուսին.

Ջողբերըն ալօտ թափել էր նա ցած,
 Նայում աշխարհին դէմքով տխրամած:
 Ամեն ինչ լուռ էր, ամեն տեղ խաղաղ.
 Հանգիստ քնած էր ամբողջ Ղարաբաղ:
 Բայց Գիւլիստանի բերդում՝ դեռ անքուն՝
 Նստած էր Ղամար Սուլթանը զարթուն,
 Նստած նայում էր քնած գաւակին,
 Հոգով անձնատուր դառը վշտերին:

XIII

Ամուսնու մահուան ցաւ ու կսկիծը
 Դեռ չէր փարատուել նորա սրտիցը,
 Երբ նենգ, ընչաքաղց Թամրազը դաժան՝
 Զլացած փառքով մշտընջենական՝
 Յափըշտակել էր, կողոպտել եղբօր
 Գոյքը սեփական, բարիքը բոլոր,
 Հալածանքների մատնել Իւսուփին,
 Հարստահարում, ընկըճում որբին:
 Իւսուփի կեանքը Թամրազի համար
 Անտանելի էր, դառնազին իսպառ:

XIV

Պէտք է վերջ դնի Թամրազ այդ կեանքին,
 Պէտք է չքացնի Թամրազ ժառանգին!..
 Հնա, մի պայծառ օր՝ դաշտում կամ սարում,
 Կամ թէ գիշերով՝ Գիւլիստան բերդում՝
 Թամրազը ծածուկ կը սպանի որբին
 Եւ դին կը ձգի անդունդը մթին.
 Կամ թէ կը խաբի, կը տանի ձորը
 Եւ իր կէռ թուրը կը խրի փորը...
 Գաղտնիքըն ահեղ կը մընայ գաղտնիք,
 Թամրազն էլ առ միշտ կը մընայ մնիլիք:

XV

Բայց Ղամար Սուլթան՝ հովուի պէս արթուն,
 Գիշեր ու ցերեկ հսկում էր որդուն:

Անգութ Թամրազի սիրտը նենգաւոր
 Կարդում էր հեռուից այրին սգաւոր,
 Կարդում էր հեռուից — սոսկում, սարսափում,
 Մռայլ մտքերից տանջւում, կեղեքւում...
 Իւսնւին էր միայն մօր վերջին յայտը,
 Հանգած օջաղի ապագայ լոյսը.
 Իր մօր աչքերից նա պիտի սրբէր
 Նորա յորդառատ, աղի արցունքներ...

XVI

Եւ այրիացած հէգ Ղամար Սուլթան
 Դառը լալիս էր անտէր, անպաշտպան.
 Ողբում էր իր քաջ ամուսնու մահը,
 Ողբում իր ազգի խաւարած ջահը.
 Արիւնոտ վէրք էր բացուել կրծքի մէջ,
 Վէրքը ցաւում էր, մրմնջում անվերջ,
 Բայց ոչ մի դարման, ոչ մի դեղ չը կար,
 Որ բուժէր շուտով կուրծքը ցաւադար.
 Նա տոչորւում էր, վայում ու լալիս,
 Անցած օրերին երանի տալիս:

XVII

Այրին դառնացած, տխուր, վշտաբեկ,
 Յիշում էր անցած օրերը մէկ-մէկ.
 Յիշում էր նա իր կեանքը կուսական,
 Երբ դեռ ապրում էր տանը հայրական.
 Օ, այնժամ ջահէլ Սուլթանը Ղամար՝
 Զքեղ գարնան պէս՝ զրարթ էր, կայտառ,
 Զ'ունէր ոչ մի հոգ, չ'ունէր ոչ մի դարդ —
 Ժպտում էր ուրախ, իբրեւ գարնան վարդ...
 Միակ աղջիկն էր հարուստ, անուանի
 Միրզա Մահամադ-Մուստաֆա-Խանի:

XVIII

Այնժամ Քրիստոսի հաւատը պայծառ
 Ղամարի սրտին օտար էր իսպառ.

Բայց երբ նա մի օր լեռների լանջում՝
 Հօր խաչների մօտ ճեմում էր, շրջում—
 Քաջ Մելիք-Աբով, տեսնելով հեռուից,
 Հմայուած կոյսի դոհար աչերից,
 Յանկարծ սլացաւ արծրի նման՝
 Եւ յափշտակեց թուրքի աղջըկան.
 Տարաւ Գիւլիստան, վանքում ⁵) մկրտեց,
 Սուրբ եկեղեցում հետը պսակուեց...

XIX

Այդ հերոսութեան, քաջութեան համար
 Սիրեց մելիքին սեաշեայ Ղամար.
 Իր բոլոր հոգով նա այն օրուանից
 Միացաւ հայի Հաւատին անբիծ.
 Իր քաջ ամուսնուն անձնատուր հղած,
 Հայ ժողովրդից յարգուած ու պաշտուած,
 Երկնի տարիներ իր ապարանքում
 Անհոգ ու զրւարթ կեանք էր վայելում.
 Բայց երազի պէս՝ անցան, գնացին
 Այն երանաւէտ օրերը նախկին...

XX

Բարձր, սեպացած ժայռի կատարին,
 Սառնորակ ու վեռ Ինջայի ափին,
 Գանգնած էր տխուր, սակայն ահաւոր,
 Գիւլիստան երկրի բերդը սգաւոր:
 Իսկ այնտեղ հեռու, չբեղ պալատում,
 Խրախճանքի ուրախ աղմուկ էր հնչում.
 Թմբուկ ու փողեր, երգ ու կատակներ
 Թնդացնում էին շրջակայ լեռներ...
 Լսում էր հեռուից ամբոխը յուզուած,
 Խոր հոգւոց հանում, դառնութեամբ լցուած:

XXI

Թամրազն այնտեղ հանդէս էր սարքել,
 Թուրք հարկահանին ճաշի հրաւիրել:

Դեռ մինչև այնօր Գիւլիստան աշխարհ
 Հարկ չէր վճարել թուրքերին իսպառ.
 Արձակ-համարձակ, սուրբն իր ձեռքին՝
 Զարդել էր, վանել հայը պարսելին.
 Դեռ Կադ-Արովի հողում սրբազան
 Ոտքը չէր դրել ոչ մի հարկահան,
 Անյաղթ, աննկուն՝ քաջն անվահեր
 Պաշտպանել էր միշտ իր դաշտ ու լեռներ:

XXII

Իսկ այսօր... Այսօր Թամրազը դաժան,
 Մայրենի հողի տէրն անարժան,
 Եղբոր յիշատակն ոտնատակ տուած՝
 Ընդունել է նենգ թուրքին գրկաբաց,
 Նորա պատիւին սարքել մեծ հանդէս,
 Նորա առաջին սողում՝ որդնի պէս.
 Թամրազն այսօր ծաղրի է մատնում
 Հայի անունը, նորան անարդում.
 Ազգի քրտինքով վաստակած ոսկին
 Տալիս է այսօր թշնամի թուրքին:

XXIII

Թամրազն այսօր, շողորորթելով,
 Պարսից արքայի ծառայի գլխով՝
 Թիթեռի նման՝ պտոյտ է գալիս,
 Նորան մեծարում ու պատիւ տալիս...
 Ուզում էր Թամրազ լաիրշ ոտխին
 Իր կողմը բաշել, դրանել պարսելին—
 Նորա օգնութեամբ մնալ միշտ մեկիք,
 Թէկուզ կործանուի բոլոր հայրենիք.
 Թամրազն այսօր՝ դիւթուած իր փառքով՝
 Հոյում էր թուրքին ազգի բարիքով:

XXIV

Պարսից հարկահանն ոսկով չլացած,
 Դուկեց Թամազին, գովեց և աւագ.

«Մ'աշալլա, Թամրազ, դեռ ոչ մի մեղք
 2ի տուել երբէք մեղ այսքան բարիք.
 Այ, հալալ լինի քո կերած հացը,
 Ալլահն օրհնի քո ծծած կաթը!
 Հղօր, ուղորմած խնամքը շահի
 Պաշտօնիդ միշին քեզ հաստատ սահի!
 Փէյրամբարը մեծ կեանք տայ մեր շահին,
 Որ խոնարհ լինես նորա մեծ գահին...»

XXV

Թամրազ խոստացաւ՝ մինչև իր մահը
 Պաշաւ սրբութեամբ Պարսից մեծ գահը,
 Լինել հրնաղանդ, լինել միշտ հլու,
 Մ'նալ յաւիտեան ծառայ, հարկատու:
 Եւ կամենալով հիւրին նենդաւոր
 Նուիրել ընծայ մի արժանաւոր,
 Մեղիքը լալիւշ, ստոր, շողորորթ,
 Ազգի անարժան որդին թուլամորթ՝
 Չար, դժոխային ժպիտը բերնին՝
 Քծնելով ասաց թուրք հարկահանին.

XXVI

«Մ'հռնելուց առաջ՝ իմ եղբայր Աբով,
 Որ ձեզ ատում էր իր բոլոր հոգով,
 Յանձնեց իր օրդուն մի Ղրիմի հրացան,
 Հրացան հմ ասում... հաղուագիւտ մի բան...
 Կոթը սաղափով զարդարած նախշուն,
 Ինքը պողպատից, ամուր ու փայլուն.
 Օղերը արծաթ, մէջը ոլորակ.
 Իսկ նորա ահեղ, մահաբեր գնդակ
 Զարկում է անվրէպ իր նպատակին,
 Ծակում է լեռներ, սլանում երկին...»

XXVII

«Օական ափսոս, որ այդ անգին զէնքը
 Տուել են անմիտ երեխի ձեռքը...»

Նա լաւ կը սաղի քաջագոր շահին,
 Կամ նորա գերարդ մեծ հարկահանին...
 Եթէ կամենաս՝ կարող ես կանչել
 Իւտուփին քեզ մօտ ու ձեռքից խլել.
 Իսկ թէ յանդգնի խօսել հակառակ,
 Այնժամ երեսին մի փափո՛ւկ ապտակ...
 Նա է՛լ իր հօր պէս՝ գոռո՞ղ է, յամառ,
 Ազնիւ թուրքերի՞դ ատում է իսպառ...»

XXVIII

Արդէն կատարուեց... յափշտակեցի՛ր ն...
 Զէնքը նուիրական խլեց թշնամին.
 Այն սուրբ, հայրական աւանդըն անբիծ
 Խլեց թշնամին ժառանգի ձեռքից.
 Խլեց թշնամին, առանց յաղթութեան
 Առանց արիւնի, առանց քաջութեան...
 Երկինքը մթնեց Իւտուփի զլխին,
 Աշխարհ սեպացաւ, խաւարեց չորս դին...
 Իւտուփ ողբաձայն լալիս է գոչում,
 Ջահէլ վազրի պէս՝ շուրջը թնդացնում...

XXIX

Զրկուեց հայրական ժառանգութիւնից,
 Զրկուեց իր սիրած, փայփայած զէնքից.
 Ամեն օր նորան նա իւր էր քսում,
 Խնամքով խտակում, մաքրում, պաշտպանում,
 Որ երբ մեծանայ, դառնայ մեծ իշխան —
 Իսպառ տապալի Թամրադին դաժան
 Եւ սրբանքէր հօր այն զէնքով
 Ազգը պահպանի թուրքից ապահով...
 Այժմ ի՛նչ անի Իւտուփ անպաշտպան,
 Ո՛ւմ մօտ նա գտնի արդար դատաստան...

XXX

Եւ նա յուսահատ, մռայլ ու տրտում,
 Արցունքն աչքին, կսկիծը սրտում՝

Նկաւ սղաւոր բերդը Գիւլիստան,
 Նետուեց խանդավառ գիրկը մայրական,
 Որ առժամ հանգիստ առնի մօր կրծքին,
 Տայ թեթևութիւն իր սրտի վէրքին.
 Որ մայրը որդու սիրտըն ամուրի,
 Իր բուռն սիրով նորան ըսփոփի,
 Որ նա գիւլթական խօսքով իր հզօր
 Բուժի հէգ որդու կուրծքը վիրաւոր...

XXXI

Բայց Ղամար Սուլթան դաժան, զայրացած՝
 Հըրեց Իւսուփին, գոչեց կատաղած.
 «Հեռո՛ւ ինձանից, հեռո՛ւ, դու ըստոր,
 Անա՛րգ, անարժան որդի դու քաջ հօր..
 Լաւ էր, որ եթէ բերէին ինձ մօտ
 Անգգայ, անշունչ քո դին արիւնոտ
 Եւ ինձ ասէին՝ մեռաւ քո որդին,
 Հօր նրկիրական աւանդը ձեռքին...
 Գնա՛, հեռացիր, դարչնի էակ,
 Էլ այսուհետեւ ես չ'ունեմ զաւակ...»

XXXII

Այն ո՛վ է նստած շիրմի առաջին
 Ու կէս գիշերին լալիս դառնադին.
 Այն ո՛վ է սգում, անվերջ հեծկլտում
 Եւ գերեզմանի հանգիստը խախտում.
 Այն ո՛վ է թեքել գրլուխը յոգնած
 Այն սառը քարին, ողբում վշտացած...
 Նա Իւսուփն է հէգ, Իւսուփը թշուառ,
 Արտաքսուած մօրից, հալածուած խալառ...
 Բայց տապանի մօտ ինչո՛ւ էր ողբում
 Գիշերուայ կիսին — ինքն էլ չէր գիտում...

XXXIII

Բարձր ուռննու ճիւղերի միջից
 Զողբը թափել էր լուսինը վերից,

Նախշել Աբովի սառը գերեզման:
 Լուռ էր Հոռեկայ տխուր մենաստան:
 Տանջում էր Իսուփի դառը վշտերից,
 Տանջում էր մռայլ, դաժան մտքերից ..
 Կարծես՝ հնչում էր նորա ականջին
 Հայրական ահեղ անէծքն ուժգին.
 Կարծես՝ մամուսպատ հողը ճեղքելով,
 Իր գերեզմանից ելնում էր Աբով...

XXXIV

Ահա նա, ահա... Նա ուռնում տակ
 Կանգնած է ահեղ, ահեղ, դժնդակ...
 Կանգնած է, ծածկուած ճերմակ պատանքով,
 Եւ ս...ում անթարթ, խոժոռ հայեացքով...
 Սոսկում է Իսուփի և դողում ահից...
 Արդեօք ուր փախչի ահեղ տեսիլքից...
 Նա հետևում է՝ անէծքը բերնին,
 Նա մօտենում է ահա զայրադին,
 Կարծես՝ ոսկրազած ձեռներով դաժան
 Ուզում է խեղդել որդուն անարժան...

XXXV

«Ա՛հ... խնայիր ինձ, հայր... Ներիր անարկուած,
 Ստո՛ր, գարշելի՛ որդուդ հալածուած...
 Քո սուրբ պատուէրը տուի ոտնատակ,
 Թողի անկատար քո վերջին կտակ...
 Սառ հողում թաղուած փառքիդ անարատ
 Անարգանք թափեց որդիդ հաւաղատ...
 Բայց ներիր ինձ, հայր... Արեամբս կարմիր
 Կը լուամ իմ սև ամօթը զաղիր...»
 Ահեղ ուրուականն յանկարծ չբացաւ:
 Այգը բացւում էր: Իսուփի հեռացաւ:

XXXVI

Եւ ահա Իսուփի՝ արցունքըն աչքին՝
 Եկաւ ու կանգնեց իր մօր առաջին.

«Մայրիկ, արաքսուած որդիդ անարժան
Քեզ չի ազերսում, որ ներես նորան —
Նա չէ արժանի որդիդ կոչուելու,
2'ունի իրաւունք կրծքիդ փարուելու:
Դիմում է նա քեզ, իբրև մի զինուոր,
Խնդրում է նա քեզ, իբրև ազգի մօր,
Որ տաս նորան զէնք վնայ, մաքառի,
Իր հօր կորուսած փառքը յետ բերի...»

XXXVII

Եւ մօր կեղերուած սրտից ցաւազար
Գարծես՝ զլորուեց մի ծանր լեռ բար.
Յուսոյ առաջին նշոյլը փայլեց
Այրին յուզուեցաւ, կուրծքը բաբախեց...
Էլ նորա առաջ նախկին թոյլ, անզօր
Իւսուփ չէր կանգնած — այլ մի ահաւոր
Գորին բաջարի, որի աչքերում
Առիւծ Սբոյլի ոգին էր փայլում.
Իբրև մարմնացած անկեհերութիւն,
Նա զէնք էր խնդրում թափելու արիւն:

XXXVIII

Բայց Ղամար Սուլթանն էլ ոչինչ չ'ունէր —
Որդու համար զէնք նրտեղից ճարէր:
Թամրազն ազահ, դաժան, նենգաւոր
Խլել էր արդէն բարիքը բոլոր.
Յափշտակելով եյբօր կալուածքներ
Եւ կողոպտելով նորա տան դոյրեր,
Հէգ իշխանուհուն թողել էր աղքատ,
Ամեն բանից զուրկ, զո՛ւրկ և յուսահատ:
Նայեց Իուսուփին Ղամարը թշուառ,
Նայեց այլայլուած, յուզուած ու շլւար...

XXXIX

Եւ ձեռքն յանկարծ տարաւ դէպի վեր,
Պոկեց ճակատից իր ոսկէ շարքեր,

Եւ իշխանական դարդը թանկագին՝
 Վեհ ու մեծասլանձ՝ շարտեց զետին.
 «Այս է մնացել... տանք, իմ որդ զաւակ,
 Տանք իմ այս վերջին բարիքը միակ,
 Տանք, զէնքեր վնէր, կռուիր անվահեր,
 Հօրդ կուրուսած աւանդը յետ բեր,
 Օջաղս աւեր կրկին նորոգիր,
 Քո հօր տան հանդած ճրագը վառիր...»

XL

Միւս առաւօտեան արևը պայծառ
 Երբ ցոլքը ոսկէ թափել էր աշխարհ, —
 Ապարանքի մօտ, ջորիքը բարձած
 Ոսկով-արծաթով, նժույզը հեծած՝
 Կանգնած էր պատրաստ թուրք հարկահանը,
 Ուսին Աբովի սուրբ հրաքանը.
 Թամրագը՝ կանգնած բաղքը ժպիտով
 Եւ շրջապատուած իւրայիններով՝
 Առօք ու փառօք ճանբայ էր գցում
 Թանկագին հիւրին, բարի երթ մաղթում:

XLI

Հրաժեշտը վերջին տալով Թամրագին,
 Իր նօքարների խմբով միասին
 Հարկահանն իր ժողոված հարկերով
 Ընկաւ ճանապարհ լեռան լանջերով,
 Բարձր, սեպացած ժայռի կատարից
 Մռայլ ամրոցի պատի բարձունքից,
 Նայում էին լուռ աշտարակները,
 Նայում գէպի այն հեռու լեռները,
 Ուր անյայտացաւ թշնամին անհետ,
 Տանելով հայի պատիւը իր հետ:

XLII

Մռայլ, ահաւոր ձորի խորքերում
 Թարթարըն անվերջ թնդում է, գոշում:

Հսկայ վիշապի նման կատաղած՝
Առաջ է վազում յուզուած, փրփրած.
Առաջ է վազում նա գալարուելով,
Գետնի ապառաժ կուրծքը ճեղքելով.
Գոչում է ուժգին, բարձր մոնչում,
Եւ ահեղ ձայնով շուրջը լժնդացնում.
Ափերը լեռնոտ շարժում է տեղից,
Ժայռերը ծեծում, քերում ներքից:

XLIII

Դաժան ափերից ճնշուած ու նեղուած՝
Բողոք է բառնում զետը դայրացած.
Բայց այնտեղ ահա ծառերը դալար
Երկու ափերից կազմել են կամար
Եւ, խոնարհուելով Թարթարի վերայ,
Յորդոր են կարգում, որ նա մեղմանայ.
Արնն էլ ոսկէ շողբերը վերից
Թափել էր ներքե ճիւղերի միջից,
Ջուրը փայփայում, հետը խաղ անում...
Սակայն նա դարձեալ յուզուած էր, գոչում:

XLIV

Եւ անդնդախոր ձորի եզերքին,
Ուր ամբառնում են ծառերը երկին,
Նեղ, օձապտոյտ շաւղի վերայով
Մի կարաւան էր ընթանում ահով.
Եւ ձորը բացած ահեղ բերանը,
Ուզում էր կուլ տալ ողջ կարաւանը.
Մի թեթեւ շարժում, անդգոյշ մի քայլ —
Նա կը գլորուի անդունդը մռայլ.
Այնտեղ վրիժառու, յուզուած, դայրադին՝
Թարթարը կատղած սպասում է զոհին:

XLV

Ականջ դնելով գետին վերևից՝
Գարաւանը լուռ անցնում էր ձորից.

Գիւլիստանից էր նա վերադառնում,
 Պարսից արքայի մօտ էր նա գնում.
 Հայ գաւառներից հաւաքած ոսկին
 Տանում էր իր հետ, որ յանձնի շահին.
 Տանում էր իր հետ հայի քրտինքը,
 Հայից կողոպտած զէնքն ու բարիքը,
 Բայց Հայոց երկրի բնութեան ծոցում
 Այժմ մի տեսակ սարսուռ էր ըզգում...

XLVI

Եւ ահա ձորի բարձր եղիրքին,
 Կապոյտ երկնքի կամարի տակին,
 Իբրեւ մի արծիւ՝ յանկարծ երևաց
 Երովի որդին ըսպառազինութեամբ...
 Քաջ ու անվեհեր նա ձայնեց ⁶⁾ վերից —
 Եւ ահա յանկարծ թվերի տակից
 Հայոց հրացաններն ուժգին թնդացին
 Ծխի քուլաներն երկինք վերացրին.
 Կռիւն ահեղ իսկոյն բորբոքուեց...
 Սոսկաց թշնամին... Տազնապը տիրեց...

XLVII

Եւ դիակներն՝ արիւնով շաղուած
 Գլորում էին ձորից գէպի ցած,
 Անհետ չքանում անդունդի խորքում...
 Վերից մահաբեր զնդակ էր տեղում.
 Զինքն և ջորիք ահ ու սարսափով
 Վազվզում էին զառիվերնհրով.
 Ցածում Թարթարն էր մոլեգնած զոշում, —
 Վերեւ հաարկու մարտըն էր եռում.
 Զուրջը լցւում էր ահով ու մահով,
 Կածանը ներկւում թուրքի արիւնով...

XLVIII

Ահա, հարկահանն այնտեղ զարհուրած՝
 Ուզում է փախչել, մահից սարսափած.

Բայց Իւուսի՝ ճարպիկ եղնիկի նման՝
 Վաղում է վերից՝ կտրիճ, անասան.
 Ժայռի կատարից նա թուրը ձեռքին
 Ահա թռաւ ցած և հասաւ թուրքին...
 Թուրք շողշողաց պայծառ արեւից,
 Խրուկէ թշնամու կուրծքը չարալից...
 Արիւնը ցայտեց քաջի երեսին...
 Թուրքը մռնչաց, աւանդեց հողին...

XLIX

Տաղնապն անցաւ, հօր սրբանուէր
 Աւանդը փրկեց որդին անվեհեր:
 Զինակիցները ահա ժողուեցին,
 Զրջապատեցին ջահէլ Իւուսին,
 Մէկ-մէկ պագեցին զէնքը սրբազան,
 Երկեցին իրանց երզը յաղթական:
 Եւ երբ թերուհեցաւ պայծառ արեւը
 Մտաւ Թարթարի ձորի յետիւր —
 Թշնամուց խլած բարիքըն առան,
 Ճանապարհ ընկան դէպի Գիւլիստան:

L

Ղամարը երկմիտ և աչքը ճամբին
 Դեռ ըստասում էր, եւ յանկարծ որդին,
 Զրջապատուած իր քաջ ընկերներով,
 Ամրոցը մտաւ յաղթական դէմքով,
 Մի ձեռքին թուրքի զլուխն էր բռնած,
 Միւս ձեռքին իր հօր աւանդը փրկուած...
 Մայրը սրտատրուփ զրկեց Իւուսին,
 Խեղաբարի պէս՝ սեղմեց իր կրծքին...
 Եւ իշխանուհու յովնատանջ սրտից
 Վիշտը փարատուեց, չքացաւ թախիծ...

LI

Գիւլիստան բերդի պարըսպի տակին,
 Ժեռոտ, զառիվեր այն բարձր ճամբին,

Ամբոխը ժողոված իրար է անցնում,
 Խռնում յուզում, բարձր աղմկում.
 Այնտեղ, վերևում՝ ամրոցի գլան,
 Իւսուփը կանգնած՝ դիպչալի նման՝
 Բաժնում էր ազդին յետ խած ոսկին,
 Վշտահար հային ըսփովում կրկին...
 Ամենքը քաջին փառաբանելով,
 Թագացնում էին շուրջին օրհանրով:

LII

Ամբոխը դիմում քահէլ մելիքից,
 Դիմում, հմայում նորա վեհ գործքից,
 Ալեկոծում է, յուզում, բորբոքում,
 Մելիք Թամրազին անվերջ անիծում.
 Եւ ժողովրդի անէծքը դաժան
 Լսում էր հեռուից Թամրազ անարժան,
 Լսում էր սոսկում իր ճակատագրից,
 Մարսափում մռայլ, սև սև մտքերից...
 Օ՛, մեթէ անգուլթ փառքը Թամրազին
 Հուտով պիտի տար հրաժեշտը վերջին...

LIII

Լեռների յետև, դաշտավայրում հարթ,
 Որտեղ հոսում է Սև-ջուրը հանդարտ,
 Կանգնած էր տխուր, իբրև սգաւոր,
 Ղանուշ 2ինարի ¹⁾ ծառը դարաւոր.
 Նորա հաստ ճիւղին, բարձր եթերում,
 Նիստած դիակ էր ճօճում, օրօրում...
 Նորա այլանդակ և ահեղ դէմքին
 Մնացել էր սառած տանջանքը վերջին.
 Քամին փչում էր, դիակը շարժում
 Եւ հոտը զագիր շուրջը տարածում..

LIV

Մեռաւ չարանենդ Թամրազը դաժան,
 Մեռաւ հայի զեղիս պետըն անարժան...

Կախուեցաւ ծառին ոչ թէ զղջումից,
Այլ քաջ Իւսուիի արդար վըրէժից⁸⁾...

Յարութիւն Թաւմանեանց

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1) Դեռ 1701 թուին Ղարաբաղի մելիքները գիմել էին Պետրոս Մեծին և խնդրել նորա հովանաւորութիւնը, որ կառողանային ապահով պատերազմելու թուրքերիդէմ:

2) Մելիք-Աբովը մեռաւ 1728 թուին, այն ժամանակ, երբ դեռ մելիքները սպասում էին Ռուսների օգնութեան:

3) Մելիք-Աբով II ունէր «Կաղ» մականունը. այդպէս էին կոչում, որովհետեւ նորա մի ոտը գնդակի հարուածից կաղ էր:

4) Մելիք-Աբովի այդ հրացանը, որ Մելիք-Բէգլարեանների ժառանգները հազար ռուբլով ծախեցին գեներալ Սրմուովին, այժմ գտնւում է Պետերբուրգի Արուսթէյնի պալատում:

5) Ամենափրկիչ վանք, որ գտնւում է Գիւլիստանից երկու վերստ հեռու, մի անտառոտ ձորակում:

6) Յարձակման պայմանական նշանաբանն էր «ծկըտ», իսկ դադարմանը—«մկըտ»:

7) Ղանուշինարը (=արիւնոտ չինարի) գտնւում է Գիւլիստանի և Ջրաբերդի սահմանի վերայ. այժմ մնացել են միայն նորա կոճղները: Սորա մօտ է գտնւում Աղջաղալ գիւղը, որ կոչւում է նաեւ Ղարա-չինար (=Սեւ-չինարի):

8) Իւսուփը, յարձակուելով Թամրազի ապարանքի վերայ, մի քանի օր կռուելուց յետոյ, առնում է նորան և բռնում Թամրազին, որին անմիջապէս հրամայում է կախ տալ չինարի ծառից:

«Մելիք-Իւսուփը» գրելիս, բացի իմ ճանապարհորդական յիշողութիւններից և այլ աղբիւրներից, օգտուել եմ նաեւ հետեւեալ աշխատութիւններից.

Րաֆֆի.—Խամսայի մելիքութիւններ:

Դիւտա. ք. Աղանեան.—Դիւան Հայոց Պատմութեան.

Դ. Յոթ.—«Сношенія Петра Великаго съ Армянскимъ народомъ.»

Հալայեան.—«Աղգագրական հանդէս».

Հեղինակ.